

VIII BOB

AFRIKA XALQLARI

32-§. Afrikaning tarixiy-etnologik tavsifi.

33-§. Shimoliy Afrika xalqlari.

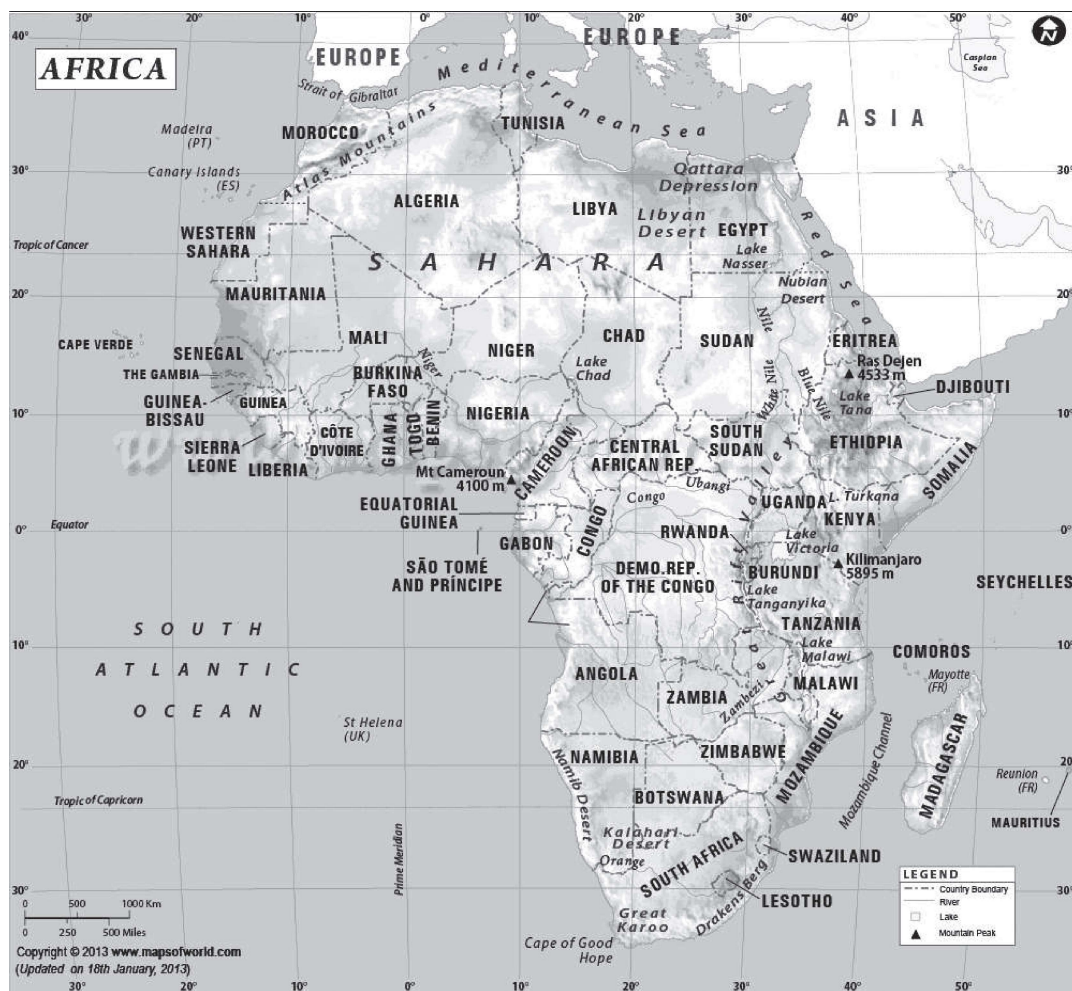
34-§. G'arbiy va Markaziy Afrika xalqlari.

35-§. Sharqiy Afrika xalqlari.

36-§. Janubiy Afrika xalqlari.

32-§. Afrikaning tarixiy-etnologik tavsifi

Afrika kattaligi jihatidan Osiyodan keyin 2-o'rinda turadi va umumiy maydoni 29,6 mln. km², orollari bilan 30,3 mln. km². Afrikaning aholisi 2009-yilda 1 milliarddan oshgan. XX asrning boshlarida Afrika aholisi atiga 130 mln, 1650-yili taxminan 100 mln. atrofida, milodning boshlarida esa 30 – 40 mln. atrofida bo'lgan. Aholi sonining o'sishi bo'yicha qit'a dunyoda eng birinchi o'rinda bo'lib, 2004-yilda u 2,3 foizni tashkil qilgan. Oxirgi 50-yilda Afrikada o'rtacha umr ko'rish darajasi biroz oshgan bo'lib, 39 yoshdan 54 yoshga ko'tarilgan. Afrikaning ko'plab mamlakatlarida yoshlar aholining asosiy qismini tashkil qiladi. Misol uchun, Botsvanada asosiy aholining yarmidan ko'pini yoshlar tashkil qiladi. Aholi qit'a bo'ylab notekis joylashgan. Qit'aning janubidagi cho'l hududlarda 1 km² ga 1 kishi to'g'ri kelsa, Gvineya ko'rfasi va Buyuk Afrika ko'llari bo'ylarida yuz barobar ko'p aholi yashaydi. Ko'plab afrikaliklar,

Afrikaning siyosiy xaritasi

asosan, qishloqlarda yashaydi, lekin yildan yilga shahar aholisi ham ko'payib bormoqda. Chunonchi, bu qit'ada ham bir necha millionli shaharlar bor. Jumladan, Lagos (Nigeriya) – 10 mln. atrofida aholi; Kinshasa (Kongo Demokratik Respublikasida – 8 mln. oshiq; Dakar (Senegal), Nayrobi (Keniya) va Yoxannesburg (JAR)da – 2 mln. dan oshiq; Akkra (Gana), Addis Abiba (Efiopiya) va Dar-as-Salam (Tanzaniya) – taxminan 2 mln. ga yaqin; Xarare (Zimbabva) – 1,5 mln. dan oshiq; Konakri (Gvineya) va Bamako (Mali) – mln. atrofida aholi yashaydi. Shahar aholisi qit'adagi turli mamlakatlarda turlicha bo'lib, Chad, Burundi va Markaziy Afrika Respublikasida asosiy shahar aholisi poytaxtda yashaydi. Janubiy Afrika

Respublikasining 60 foiz aholisi, G'arbiy Afrikada – 25 foizdan yuqori, Sharqiy Afrikada – 20 foizga yaqin aholi shaharlarda yashaydi. Afrikada urbanizatsiya jarayonlari darajasi juda yuqori bo'lib, shaharlarda yangi ish o'rinlarining yaratilishi bilan birga Afrika qishloqlarida bo'layotgan qurg'oqchilik va qashshoqlik hisobiga shahar aholisi jiddiy tarzda ko'payib bormoqda. Afrika aholisining 42 foizini musulmonlar, 22 foizini xristianlar va 36 foizini mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiluvchilar tashkil qiladi.

Afrikaning deyarli o'rta qismidan ekvator chizig'i o'tgan. Shimoldan janubga tomon qariyb 8 ming km ga cho'zilgan. Shimoliy qismining eni 7500 km (Almadi burnidan Xafun burnigacha). Janubiy qismining eni 3100 km. Shimolda O'rta dengiz, g'arbda Atlantika okeani, sharqda Hind okeani va Qizil dengiz bilan o'ralgan. 120 km. li Suvaysh bo'yni orqali Osiyo bilan tutashgan. Yevropadan Afrikani Gibraltar bo'g'izi ajratib turadi (eng tor joyi 13 km).

Tarixdan ma'lumki, Shimoliy Afrika qirg'oqlari miloddan avvalgi II asrdan boshlab misrliklarga ma'lum edi. Miloddan keyingi VI asrda materik qirg'oqlari bo'ylab finikiyaliklar suzib chiqqanlar. Milodiy boshlarida indoneziyaliklar Madagaskar orollarini kashf etib, uning sharqiy qirg'oqlarini egalladilar. Arablar o'rta asrda Shimoliy Afrikani egallagach, uning sharqiy qismiga borganlar.

Afrikaning g'arbiy qirg'oqlari portugallarning Hindistonga boruvchi dengiz yo'llarini qidirish vaqtlaridan ma'lum bo'lgan. 1443 – 1444-yillarda N. Trish-tan Mavritaniya qirg'oqlarini kashf etdi. Shu davrdan boshlab qul sotish ishlari boshlandi. XV asrdagi B. Diash, Vasko da Gamalarning Afrikaga sayohatlari ma'lum. XVI asrda materik qiyofasi ma'lum bo'lgan edi. Materik ichki qismlarini XVI – XVIII asrlarda portugallar, ingliz va fransuzlar o'rgana boshladilar.

XIX asrdan boshlab materik ichki rayonlari yanada mukammal o'rganila boshladi (D. Livingston, G. Bart, J. Spik, G. M. Stenli, R. Kays va boshqalar ekspedit-siyalari).

Afrika va uning xalqlari to'g'risidagi ba'zi ma'lumotlarni Movarounnahr xalqlari qadimdan bilganlar. Afrika qit'asini Muhammad Muso Xorazmiy (IX asr) o'zining «Surat ul-arz» («Yer shakli») asarida tilga olgan. Afrikadagi xalqlar, ularning urf-odatlar, mashg'uloti va boyliklari to'g'risidagi ma'lumotlar dastlab ensiklopedist olimlardan Ahmad Farg'oniy asarlarida, Abu Rayhon Beruniyning «At-Tafhim» («Tushuntirish»), «Qonuni Mas'udiy», noma'lum muallifning «Hudud ul-olam», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Muhammad Najib Bakronning (XIII asr.) «Jahonnoma» kabi asarlarida uchraydi. Beruniy chizgan dunyo xaritasida Afrika qit'asining ham shakli bor. Afrikaning tabiiy boyliklari va xalqlari to'g'risidagi mufassalroq dalillarni biz Hofizi Abru (1361 – 1430)ning jug'rofiy asarlarida, Mahmud ibn Valining «Bahr ul -asror» («Sirlar dengizi») asarida ko'p uchratamiz.

Qit'ada, eng katta – ko'p millionli millatlar (misrlilar, jazoirliklar, marokashlar, amxara va h. k), katta xalq va elatlar (xausa, fulbe kabilar) bilan birga mayda terimchilik va ovchilik bilan kun kechiruvchi daydi ibtidoiy qabilalar ham yashaydi. Hozirgi Afrikada taxminan 300 – 500 ta xalq va elatlar mavjud.

Antropologik jihatdan Afrika aholisi uchta – *yirik irq, o'rta* va *aralash* tiplardan iborat. Qit'aning shimolida Saxroi kabirning janubigacha yevropoid irqiga oid qora ko'z, to'lqinsimon qora soch, bug'doy mayiz tanli, uzunchoq yuzli, bir oz burgutsimon qirra burunli arablar, barbarlar yashaydi. Efiopiya va Somali yarim orolida o'rta irq hisoblangan, terisi biroz qoramtirroq, yuzi kichikroq, labi qalinroq, o'rta yoki

Afrikadagi turli xalqlar (Tuoreg, Fulba, Mursi, Dogong, Masa, Tvea, Hausa, Zulus va Bushmen)

novcha bo'yi amxara, galla, tigre va boshqa xalqlar joylashgan. Afrikaning asosiy aholisi hisoblangan ko'p sonli asl negroidlar Saxroi Kabirdan janubda G'arbiy va Markaziy Sudanda, Nilning yuqori qismida, Kongo vohasida, Sharqiy tropik Afrikada va qit'aning janubida katta hududda tarqalgan. Ular qop-qora tani, qora ko'zi va spiral (burama) sochlari, iyagi biroz oldinga cho'zilgan (pragmatizm), qalin labi, keng va puchuq burunli, ko'sa soqol va kam tukli belgilari bilan ajralib turadilar. Katta negroid irqi ichida uzun bo'yi (180 sm. ga yaqin) va nihoyatda qora rangli

nilotlar tipi Nil daryosi yuqori oqimlarida va Buyuk ko'llar atrofida uchraydi. Kongo vohasining tropik o'rmonlaridagi pakana bo'yli (o'rtacha 141 – 142 sm.) biroz qoramtirroq tanli, sersoqol, puchuq burunli, labi kichikroq pigmeylar ham boshqalardan farq qiladi. Jismoniy tuzilishi jihatidan Afrikaning eng janubiy qismida yashayotgan bushmenlar va gottentotlar maxsus antropologik tipni tashkil qiladilar. Ular asli negroid belgilaridan tashqari ba'zi mongoloid belgilari (yalpoq yuzli, sarg'ish tanli) va steatopigiya (sag'riga nisbatan ko'proq yog' to'planib osilganroq) ko'rinishi, badan va yuzga erta ajin tushishi bilan boshqa irqlardan ajralib turadilar. Madagaskar aholisi ham negroid va mongoloid irqlari aralashmasidan paydo bo'lgan maxsus tiplardan iborat.

Afrika qit'asi til jihatdan to'rtta katta til oilasi: *semit-xamit* yoki *afroosiyo*, *niger-kordofa*, *nil-saxara* va *koysan tillariga* bo'lingan. O'z navbatida ular ham katta-kichik turkum va guruhlariga bo'lingan. Shulardan eng ko'p sonli semit-xamit til oilasiga oid xalqlar semitlar, barbarian kushitlar, chadlar qit'aning 1/3 qismini tashkil qiladi.

Mazkur til oilasiga kirgan arab tilida gapiradigan aholi (misrliklar, jazoirliklar, tunisliklar, liviyaliklar va h. k). XII – XIII asrlarda Arabiston yarim orolidan ommaviy ko'chib kelib mahalliy ko'p sonli tub elat va xalqlar (qadimiy misrlik va barbarlar) bilan aralashishi natijasida paydo bo'lgan. Ular hozir 100 mln. kishidan ortiq bo'lib, Afrika aholisining 1/5 qismini tashkil qiladi. Eng qadimiy tub aholi avlodlaridan barbarlar faqat Mag'rib tog'liklarida va Sahroi Kabir vohalarida saqlanib qolgan. Ammo ularning ko'pchiligi (kabillar, tuareglar, rif va h. k.) hozir asl tillarini yo'qotib, arab tilida gapiradilar.

Semit guruhiga kirgan eng yirik xalqlardan amxara, tigray va tigre hozirgi Efiopiya millatining negizini

hosil qiladi. Xamit-semit til oilasiga oid kushid turkumiga amxara xalqiga yaqin galla, Efiopiya janubida yashovchi sidamo va somali xalqlari kiradi. Semitga oid chad guruhiga kiradigan nigeriya xalqlari va ularga yaqin xausa, bade, bura va boshqalar qit'aning ancha hududini egallaydi.

Nil-saxara til oilasi uchta yirik guruh – songai, saxara va shari-nilga bo'linadi. Mazkur oilaga uchta o'ziga xos tilga ega kichik elatlar – maba, fur va koma kiradi. Songai turkumidagi xalqlar Niger daryosining o'rta oqimidagi davlatlar – Mali, Niger, Yuqori Volta va Nigeriyada, Saxara turkumiga oid xalqlar Chad ko'li atrofida va Markaziy Saxaraning cho'l qismida hamda qisman Nigeriyada yashaydilar. Shari-nil til turkumidagi xalqlar Yuqori Nil vohalarida, Viktoriya va Rudolf ko'llari atrofi (Sudan Respublikasi, Uganda, Keniya)da joylashgan.

Afrikaning janubi-g'arbiy qismida, asosan, Namibiya, Botswana va Angolada, o'ziga xos koysan til oilasiga oid xalqlar – bushmenlar, guttentotlar va tog'lik damaralar yashaydi. Ular o'tmishda Janubiy Afrika-ning juda keng hududini egallagan, ammo XVIII – XIX asrlarda ko'pchilik qismini yevropaliklar qirib tashlagan, qolganlari Kalaxari cho'llariga haydalgan. Koysan tillariga Sharqiy Afrika (Tanzaniya)dagi sandave va xatsa nomli elatlar ham kiradi.

So'nggi yillarda qilingan arxeologik kashfiyotlar Afrika tarixining uzoq o'tmishiga oid katta bir davrni oydinlashtirib berdi. Avvaliga Janubiy va Sharqiy Afrikada avstralopitekklar 4 – 2,5 mln. yillar avval yashaganligi aniqlanib, qit'a qadimiy odamning vatani ekanligi tasdiqlandi. Ilk paleolit davriga oid ibtidoiy makonlar Luis Liki va keyinchalik uning o'g'li tomonidan Tanzaniyada Olduvay jarligida topilganligi, Efiopiyada Chad va Rudolf ko'llari atrofida, Janubiy Afrikada 60-yillardan keyin qilingan kashfi-

*Nigeriyadagi Nok madaniyati
(Milodgacha bo'lgan VI asr)ga oid
haykalcha*

yotlar Afrika qit'asida miloddan avvalgi 10 mingyilliklardan boshlab yuksak madaniyat yaratilganligini isbotlab berdi. Olduvay, Stellenbosh va boshqa madaniyatlar antropologik ma'lumotlar bilan birga, qit'aning sharqiy va janubiy qismida qadimiy tosh davrida keng hududda ancha takomillashgan tosh qurollar yaratgan va qoyalarga har xil rasmlar yasagan ko'p sonli aholi yashaganligini aniq tasdiqlagan edi.

Afrika xalqlari qadimiy davrlardan to

hozirgacha ijtimoiy taraqqiyotdan chekkada qolmay, tadrijiy rivojlanishda bo'lganlar. Ammo keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ancha orqada qolib ketishiga mustamlakachilarning zulm va ta'qibga qurilgan siyosati, qul savdosi va quldorlik sabab bo'lgan.

Afrika qit'asining etnik tuzilishini bir necha tarixiy-madaniy viloyatlarga bo'lib o'rganiladi. Ular keng hududlarda joylashgan, ammo etnografik jihatdan umumiy birlikka ega bo'lgan mintaqalardan iborat. So'nggi klassifikatsiyaga asoslanib butun qit'a aholisi tabiiy sharoiti, etnik qiyofasi, tarixiy taqdiri va ijtimoiy-iqtisodiy darajasi jihatdan Shimoliy Afrika, G'arbiy va Markaziy Afrika, Sharqiy va Janubiy Afrika xalqlariga bo'lingan.

Afrikadagi zamonaviy davlatlar chegaralari mustamlaka yillarida tuzilganligi bois ko'plab xalqlar turli mamlakatlar hududida qolib ketgan. Chunonchi, yevelar Togo va Kanada; xausalar – Nigeriya va boshqa mamlakatlarda; tuareglar – Mali, Mavritaniya, Jazoir; senufolar – Mali va Kot-d'Uvarda; kongolar – Kongo Respublikasi, Kongo Demokratik Respublikasi va Angolada yashaydi.

Fulbelar G'arbiy Afrika mamlakatlarida savanna belbog'i bo'ylab tarqalib ketgan. Ayrim tillar ham til uzatuvchisi bo'lgan xalqlar yashayotgan mintaqalardan kengroq yoyilgan bo'lib, o'ziga xos etnoslararo muloqot tiliga aylangan. Masalan, G'arbiy Afrikada xaus tili, lingala tili – Markaziy Afrikada, suaxil tili – Sharqiy Afrikada o'zaro muloqot tili hisoblanadi.

Afrika qit'asini ilmiy asosda o'rganish borasida Rossiya FA 1959-yilda tashkil etgan Afrika institutida ham salmoqli ilmiy ishlar olib boriladi. Tadqiqotlar yo'nalishiga ishlab chiqarish kuchlari, o'lkashunoslik, sivilizatsiya muammolari, xalqaro va Afrika mamlakatlariaro muammolar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, «islom omili», xotin-qizlar masalalari, mintaqadagi ilm-fan, ta'lim, moliya-kredit munosabatlari kabi yo'nalishlar qamrab olingan. Mazkur institut jahondagi eng yetakchi ilmiy dargohlardan bo'lib, o'zining «Африканский рынок» («Afrika bozori») jurnalini, referativ to'plamlar, kichik ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar nashr etadi va «Азия и Африка сегодня» («Osiyo va Afrika bugun»), «Восток» («Sharq») jurnallarida Afrikaga oid muammolarni tadqiq va tahlil qiladi.

G'arb olimlari Afrikaning siyosiy va iqtisodiy masalalarini, undagi siyosiy jarayonlarni o'rganib keng taxlil qildiilar, ilmiy monografiyalar nashr etdilar. Xususan, ingliz olimlari Kravford Yuong, Jon Rayt, Martin Kramer, Jonaxan Birman, Rayt Ferst, Lillian

K. Xarris, fransuz olimlari Daniel S. Papplarning nomlarini ta'kidlash o'rinlidir.

O'zbekiston olimlari XX asrning 60 – 80-yillarida, eng avvalo, Afrika xalqlarining milliy-ozodlik harakati bilan bog'liq masalalarni tadqiq etgan bo'lsa, 90-yillarda esa ushbu mintaqaning dolzarb hayotiy muammolarini o'rganishdi. Hozirda o'zbekistonlik afrikashunos olimlar Afrikaga taalluqli siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mafkuraviy, harbiy masalalarni tadqiq etmoqdalar. 1991-yilda tashkil topgan Toshkent davlat sharqshunoslik institutida talabalar Afrika mamlakatlari tarixi, iqtisodi, ichki va tashqi siyosatini o'rganishlari natijasida Afrika sohasida mutaxassis bo'lib yetishmoqdalar. Afrikashunoslikka, shuningdek O'zMU da, Strategik va mintakalararo institutda ham qisman e'tibor qaratilmoqda. Milliy mustaqillik sharoitida O'zbekiston – Afrika munosabatlari bir maromda rivojlanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Afrikaning Misr, Liviya, Mali, Marokash, JAR, Mozambik, Jazoir, Tunis, Botswana, Sudan, Efiopiya, Jibuti, Gvineya, Gabon, Benin, Ekvatorial Gvineya, Zambiya, Nigeriya, Gana, Chad, Kabo-Verde va boshqa mamlakatlari bilan diplomatik munosabatlarni o'rnatdi. O'zbekistonning Afrika mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalari yangicha ahamiyat kasb etmoqda.

33-§. Shimoliy Afrika xalqlari

Shimoliy Afrika qit'adagi o'ziga xos tarixiy-madaniy mintaqaga hisoblanadi. Bu yerning madaniyati O'rta yer dengizi mamlakatlari madaniyatiga o'xshash bo'lib, VII asrdan boshlab Yaqin Sharq (Old Osiyo) madaniyati kirib kelgan. Bu mintaqada 200 mln. dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Shimoliy Afrika